

УДК 821.161.2Рил

БОСА ЛЮБОВ

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5381-8151>

BOSA LIUBOV

a Ph.D. in History, a senior research fellow of the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5381-8151>

Бібліографічний опис:

Боса, Л. (2020) «Територія свободи»: природні та культурні пам'ятки в життєтворчості Максима Рильського. *Матеріали до української етнології*, 19 (22), 7–12.

Bosa, L. (2020) *Territory of Freedom: Natural and Cultural Monuments in the Life and Works of Maksym Rylskiy*. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 19 (22), 7–12.

«ТЕРИТОРІЯ СВОБОДИ»: ПРИРОДНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В ЖИТТЄТВОРЧОСТІ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Анотація / Abstract

У статті на основі опублікованих і неопублікованих джерел розглянуто звернення видатного поета, вченого М. Рильського у власній життєтворчості до проблем збереження природних і культурних пам'яток. Здійснено спостереження з антропологічної перспективи сучасного стану «живої пам'яті» про перебування поета в м. Ірпені.

Авторка стверджує, що поет і вчений через відповідні категорії апелює до читача, порушивши важливу тему внутрішньої свободи людини в закритому суспільстві. Природна і культурна спадщина України була для М. Рильського тим своєрідним вільним простором, через який він намагався реалізувати свої творчі й національно-громадські плани в обмежених умовах радянського тоталітаризму. Відомо, що неодноразово поета звинувачували в ескапізмі, втечі від реального життя (зокрема в просторово-пейзажній ліриці). Однак у життєтворчості М. Рильського віднайдено чимало фактів, коли поезія була живим відгуком на реальні події та зливалася з його вчинками щодо збереження природно-культурних пам'яток. З-поміж іншого, митець переймався проблемою неправомірного втручання у природні ландшафти, потребою надання заповідності культурно-природним пам'яткам, збереження пам'яті про українських корифеїв тощо. На підтвердження цього авторкою залучені епістолярна спадщина М. Рильського і спогади про нього. Щодо сучасного стану функціонування культурної пам'яті про власне М. Рильського і його кола однодумців у м. Ірпені, було здійснено експрес-опитування жителів краю, яке виявило їхню недостатню обізнаність і нагальну потребу цілеспрямованої діяльності місцевої спільноти в підтримці культурної та природної спадщини Приірпіння.

Ключові слова: Максим Рильський, життєтворчість, культурні пам'ятки, природні пам'ятки, ландшафт, пам'ять, Хутір Надія, Ірпінь.

The article is based on published and unpublished sources. An outstanding poet and scientist Maksym Rylskiy appeal to the problem of natural and cultural monuments preservation in his life and works is considered in the article. The observations of the current state of *living memory* of the poet's staying in the city of Irpin are carried out in the anthropological perspective.

The authoress is claiming that the poet and scientist appeals to the reader through the appropriate categories, raising the important topic of the inner freedom of a person in a closed society. The natural and cultural heritage of Ukraine is considered by M. Rylskiy as an original free space through which he tries to realize his creative, national and public plans in the confined conditions of the Soviet totalitarianism. It is known that the poet has been accused repeatedly of escapism, escape from real

life (especially in spatial and landscape lyrics). However, many facts can be found in Rylskyi life and work, when poetry has become a living response to real events and merged with his actions regarding the preservation of natural and cultural monuments. In particular, among other things, the author has been worried with the problem of illegal interference in natural landscapes, the need to protect cultural and natural monuments, preserve memory on Ukrainian luminaries, etc. To confirm this, the authoress has attracted the epistolary heritage of M. Rylskyi and reminiscences on him. Regarding the current state of functioning of the cultural memory on M. Rylskyi himself and the circle of like-minded people in Irpin, an express survey of the inhabitants of the region is conducted. It shows a lack of awareness and the urgent need for purposeful activity of the local community in supporting the cultural and natural heritage of Irpin river basin.

Keywords: Maksym Rylskyi, life and works, cultural monuments, natural monuments, landscape, memory, Nadiia Farm, Irpin.

До життєтворчості Максима Рильського в контексті його просторово-пейзажної лірики та з'ясування глибинних зв'язків у площині «людина – природа» зверталися багато знаних дослідників. Зокрема, Ігор Юдкін підкреслив, що однією із центральних тем творчості Рильського є цілісність живого світу [9]. Тетяна Руда зауважила, що навіть в умовах ідеологічного тиску йому вдавалося залишатися собою, зберегти в поезіях відкритість, гармонійність співвідношення інтелекту і почуття, життєлюбство [5, с. 36.]. Біографи Рильського також справедливо відзначали, що «наступним поколінням залишається справжня його поезія – медитативна, мудра, гуманна, глибинно-філософська» й органічно пов'язана як зі світовою класикою, так і зі стихією української природи та народної пісні [5, с. 41].

«Ластівки літають, бо літається, а Ганнуса плаче, бо пора», – ніщо не може порушити законів природи, й, очевидно, вона сама постає як «територія свободи» у творчості поета в умовах тотального контролю. В одному з листів Рильський відповідав адресату з приводу написання автобіографії, що весь його життєпис міститься у віршах [7, с. 225]. Отже, намагаючись оминати схематичні та прямолінійні потрактування, спробуємо з еко-антропологічних позицій простежити окремі епізоди в його біографії, які певним чином стосуються збереження природних та культурних пам'яток. Джерелами нашої розвідки є епістолярна спадщина поета, спогади очевидців та його власна творчість. Також ми звернемося до питання функціонування «живої пам'яті» про самого поета, частково використавши методи включеного спостереження та інтерв'ювання.

Відомо, що М. Рильському неодноразово закидали ескапізм, втечу від реального життя (у просторово-пейзажній ліриці) як його прихильники, так і опоненти. Утім, у життєтворчості поета віднаходимо чимало ситуацій, коли поезія зримо поставала живим відгуком на побачене та зливалася з його вчинками щодо збереження природно-культурних пам'яток. Зокрема автор переймається проблемою суцільного розорювання ґрунтів, потребою надання заповідності землям, де варто «хоч клаптики маленькі зберегти / Де міг би стрепет звить собі кубло / І де могла б рости срібляста турса». Вірш «Турса і хохітва» був створений 1960 року після неодноразового відвідування Михайлівської цілини на Сумщині [12].

Однодумцями щодо збереження природної та культурної спадщини України у повоєнний період стає значне коло письменників, науковців, громадських діячів. Потреба в цьому була вже надто важлива. Сталінський план перетворення природи наробив чимало лиха. Принагідно варто згадати затоплені пороги Дніпра, Біломорканал, Волховстрой (де водночас на «будовах віку» здійснювали і «перековку» в'язнів ГУЛАґу), куди в 1930-х роках відправляли творчих діячів зі всього Союзу для «прославлення перемоги Нової Людини над природою» [2] У 1931 році з'являється вірш «Вода й повітря, блискавка і грім». Саме в ті часи межової ситуації для самого поета, Рильський писав:

...Шумливі скелі розлетяться в прах,
Як вірні коні, запряжуться води,
І ти, людино, в себе у ногах
Побачиш постать гордої природи.

Однак більшість таких творів, як відомо, були лише вимушеною даниною режи-

му. Насправді Рильський (про це також свідчить його публіцистика та епістолярій кінця 1940-х – початку 1960-х рр.) намагається рятувати ріку Ірпінь, виступає на захист лісів у Карпатах, переймається станом Дніпра та природно-культурних заповідників. Одним з його друзів і однодумців був Петро Погребняк – академік, доктор географічних наук, лісівник, відомий своєю широкою природоохоронною діяльністю. Прикметно, у листі до ще одного «друга людини і природи» – Остапа Вишні – Рильський пише: «Дніпро небувало розлився. Недавно я з Петром Степановичем Погребняком (чудесна людина!) їздив моторним човном до Старосілля» [8, с. 324] (Залишалось зовсім мало часу до того, коли це старовинне село порине під воду внаслідок будівництва Київської ГЕС).

Нині на багатьох сайтах українських лісівництв розміщені (як своєрідний гімн цій професії) хрестоматійні рядки з вірша «Ліс», що був присвячений П. Погребняку:

*...Той, хто любить паростки кленові,
Хто діброви молоді ростить,
Сам достоїн людської любові,
Бо живе й працює – для століть!*

У листі до Погребняка читаємо: «Дорогий Петре Степановичу! Мене дуже тішить і зворушує, що Ви цікавитесь моїм циклом “Троянди й виноград”. Незабаром я цей цикл закінчу і здам видавництву як книжку. А Вам вишлю примірник “машинопису” – мені дуже дорога Ваша думка...» [8, с. 428].

Професор Федір Вольвач зазначив, що їх обох єднала як загальна висока культура, так і турбота про «опальних» вчених та митців [1]. Загальновідомо, що до Рильського по допомогу зверталось багато людей з усієї України. Його щирий відгук породжував перекази, котрі передавалися з уст в уста, про що згадував і Микола Смоленчук, письменник і вчений з Кіровоградщини, у статті «Незабутній Максим Тадейович» [9]. Смоленчук називав його своїм хрещеним батьком на власному письменницькому шляху. У листуванні знайшли місце і схожі погляди на потребу меморіалізації місць корифеїв українського театру на їхній малій батьківщині. Письменник також писав: «Пригадую, говорив він і про вшанування великих лю-

дей. Казав, що любить подорожувати, до того ж завжди їздить не сам. Особливо запам'яталась мені чомусь його розповідь про Балкани, де є чого повчитись у ставленні до минулого. (“Підїхали до села, а з рекламних щитів уже й видно історію населеного пункту, хто з великих людей звідси вийшов”). Далі мова перейшла на корифеїв українського театру, і я побачив, що знаю про них далеко не все..., переважно говорив він про братів Тобілевичів, Заньковецьку, Мар'яненка, в якого, здавалось мені, Максим Тадейович був просто таки закоханий» [9].

Приведемо ще один з яскравих епізодів участі Максима Тадейовича у збереженні оазису українського Степу – Хутора Надії на Кіровоградщині та підтримки «неблагонадійного» його хранителя Андрія Тобілевича. Внук Івана Карпенка-Карого Андрій Тобілевич разом із Софією Тобілевич тривалий час безуспішно тут добивалися статусу заповідника. «Одного разу, повернувшись з обласного центру, він побачив, що на хуторі вже хазяйнують якісь люди, зрізаючи дерева. Не витримавши від емоцій, схопив сокиру... Звичайно, ті втекли неушкодженими. Але через деякий час Андрію інкримінували “хуліганство” та засадили до в'язниці» (ТБВ). І хоч до порятунку хутора та його хранителя на той час доклали зусиль багато письменників, про що є відомості у різних джерелах [3; 10], але саме Рильському відводять чільне місце у підтримці боротьби за цей хутір, що не давав спокою чиновникам. Адже навіть назва тут дихала вольницею та стверджувала українські цінності в часи тотального контролю над людиною і природою (БВВ).

Андрій Юрійович, як нагадування про хутір, у листах розсилав багатьом дубові осінні листочки. У листі до Олексі Ющенка Рильський писав: «...Й у мене є такі» [7, с. 364]. У «Літературній газеті» за 28 квітня 1956 року з'явилася стаття на захист Хутора, де йшлося про важливість створення музею-заповідника та припинення бюрократичної тяганини: «Может быть довольно изучать?», підписана Максимом Рильським разом з іншими особами. У цьому ж році (1956) поет присвячує Хутору Надії та деревам, що посадив Марко Кропивницький, вірш – «Маркові дуби». Загальновідомо, що всі гості Хутора висаджували на садибі дуби упродовж

тривалого часу. Посаджені Кропивницьким дерева розрослись особливо розкішно.

*...Це – дар майбутнім, скажемо, літам,
Привіт іще незанимим поколінням,
Весна, в тумані схована осіннім.
Та він садив, усатий чародій,
Роботі сам радіючи своїй,
Співаючи – звичайно, випадково –
Улюблене: «Зелена діброва...».*

Тож поезія стала відлунням тих подій, що, на нашу думку, увиразнили взаємообумовленість національно-культурних та природно-екологічних факторів у життєтворчості М. Рильського.

Звернемося також до іншого природно-культурного локусу в життєдіяльності М. Рильського. А саме до Ірпеня, як «місця пам'яті» величезної кількості письменників, поетів, композиторів, художників. Як колишній своєрідний простір творчої свободи, Ірпінь постає і в сучасних дослідженнях про місцевий будинок творчості письменників [4]. Намагаючись також осмислити верникулярний ландшафт сучасного міста, ми спробували побачити сліди присутності тут великого поета і вченого, адже «сосновий Ірпінь» відігравав у житті й творчості поета неабияку роль, про що так проникливо писав його син Богдан Рильський [6]. Рильський допоміг оселитися в Ірпені і легендарним талановитим перекладачам – Григорію Кочуру і колишньому учаснику УПА Дмитрові Паламарчуку, коли той повернувся в Україну після ув'язнення та заслання (ЗАІ). Побувавши у досить скромному історико-краєзнавчому музеї (як на таке велике місто), ми мали можливість побачити світлини «ірпінського періоду» Рильського, зокрема фото його власного дачного будинку (1939).

Поет мешкав в Ірпені з весни 1938 року та після евакуації до весни 1951 року по вул. Центральній. Книга Б. Рильського «Мандрівка в молодість батька» сповнена безліччю деталей про його перебування в колишньому селищі. Дізнаємося і про те, що його родина доклала чимало зусиль, щоб перетворити свою ділянку на справжню оазу із фруктового саду і різнобарвних квітників. Дачу було продано після спорудження власного будинку в Голосієві у Києві.

Доля колишньої садиби Рильських надто сумна. Ми дізналися, що вже в

часи незалежності неодноразово порушували питання про занесення цього місця до реєстру пам'яток. І раптом перед самим ювілеєм поета 2015 року будинок був знесений новими власниками попри те, що з ними вели перемовини щодо його збереження. Представники культурно-просвітницького середовища були надзвичайно обурені таким вандалізмом, про що свідчать численні публікації в пресі. Про це також розмовляли з однією з наших респонденток, яка щиро вболівала з приводу стану збереження місцевих пам'яток (ПОГ). З її допомогою нам вдалося на власні очі побачити місце колишньої садиби – тут нині споруджено супермаркет. Навіть факт надання міській бібліотеці імені М. Т. Рильського (2020) та низка інших ініціатив не може переважити ті негативні враження щодо такого поцінування культурної спадщини. Водночас пам'ять про Рильського тут пов'язана і з видатним художником Федором Кричевським, якому той допоміг з проживанням після багатьох поневірянь. У 1979 році Кричевському спромоглися встановити невеличку стелу. Можливо, раніше вона гармонійно вписувалася в ландшафт біля садиби, де проживав легендарний мистець, але зараз губиться під височезним парканом на узбіччі дороги, ніби символізуючи і наше ставлення до минулого. Утім, безперечно, стела має ще й додаткову цінність також з огляду на імена авторів, що викарбувані на зворотному боці та потребує лише уваги місцевої влади, щоб переформатувати простір біля неї. Особисто мені пригадалися тимчасові спонтанні меморіали, кенотафи на місці автодорожніх катастроф. Перехожі здивовано знизували плечима, коли їх запитували, що ж це за пам'ятник, кому він присвячений тощо, адже поруч вирує життя молодого міста з новими кварталами, чудовими парками та скульптурами. Пригадуючи, як Рильський захоплювався різноманітними формами пошанування видатних людей у зарубіжних країнах, цілком закономірно можемо поставити питання, чи поважаємо ми найкращих представників української спільноти так, як інші народи? Саме у цій локації присутній своєрідний зразок для «наслідування», який демонструє азербайджанська громада. Посольство та азербайджанська державна нафтова компанія потурбувалися, щоб у цьому місті увічнили пам'ять

про академіка Заріфу Алієву, хоч вона ніколи тут не перебувала. У місцевій пресі та рекламній продукції навіть захоплено називають ці місця справжнім куточком Азербайджану в Ірпені, особливо сприятливим для проживання, навчання та відпочинку. Вулиця, розкішний доглянутий парк зі скульптурою Алієвої, виконаною у бронзі; загальноосвітня спеціалізована лінгвістична школа, чудесний музей у приміщенні навчального закладу – усе назване ім'ям азербайджанського академіка. Ми поцікавилися у мешканців цього мікрорайону, що ж вони знають про вчену? Відповіді перебували у діапазоні від повного незнання до – «знаю, що якась лікарка була», «ви ж читали на пам'ятнику написано – академік». Чи перебувала вона в Ірпені – зустрічні перехожі знизують плечима; деякі гадають: якщо так вшановують – значить, перебувала. Декілька молодих людей виявили здогад, що, можливо, «це якась кримська патріотка». Лише представникам експертного середовища відомо, що, окрім всього, то дружина колишнього президента Азербайджану та мама – нинішнього. Азербайджанська громада не так давно потурбувалася про це увічнення (однак розповіли, що ця громада також спонсорувала спорудження пам'ятника Шевченку). Утім, великою мірою, колись школа надолужить це незнання, адже наочно кожен день зустрічаючи відповідні назви, хтось таки зрештою зацікавиться їх походженням (чого не скажеш про зацікавлення Рильським та іншими ученими, письменниками, художниками, композиторами). Ми також поставили питання молодим людям: що ж вони знають про видатних українців, які проживали чи перебували в їхньому місті? Отож, усі чули про літературного персонажа Незнайка, адже один із найкращих міських парків названо цим іменем (з дитячого твору М. Носова). На жаль, його автора зустрічні перехожі нам не назвали, хоч усе ж вказували на парк, названий ім'ям М. Стельмаха. Дехто з опитаних, навіть називаючи відомих українських діячів,

що тут мешкали, вважає, що ті нецікаві для сучасної молоді. Ще одна юна співрозмовниця демонстративно заявила, що у їхній лінгвістичній школі діти вивчають (на вибір) 12 іноземних мов. Вона може читати в оригіналі зарубіжні твори, українських авторів не читає, про українських перекладачів, що тут проживали, не чула. Звичайно, коло наших респондентів не було надто широким (більшість імен не вказуємо). Проте це – лише загальна тенденція, характерна для всієї країни. Питання аж надто риторичне: попри те, що в Україні все ж нині багато робиться для звуження «білих плям», чому на різних рівнях ми такі байдужі до свого? Очевидно, що таким станом суспільної свідомості успішно маніпулюють зацікавлені особи, ставлячи на межу існування й власну державність. На жаль, як впливає із наших експедиційних спостережень, переважна більшість населення країни, навіть не усвідомлюючи цього, і надалі залишається в полі тяжіння постколоніального синдрому власної національної ущербності, відповідно – споживацького ставлення до культури, довкілля, людини та культивує безпам'ятство, що так свого часу гнітило Максима Рильського. Очевидно, що питання збереження природної і культурної спадщини (як своєрідного порятунку) для Рильського були невіддільними одне від одного. І цей «простір свободи» власної творчості він осмислював у національному ключі, хоча й мав на той час обмежену дію «малих справ» у «лещатах народної держави». А це спонукає і нині його читачів, уже за інших обставин, прислухатися до своєрідних «антисталінських» алегорій, як то в «Листі до волошки», яким, за свідченням Ф. Вольвача, зачитувалися «шістдесятники» [1].

*...Дика у тебе, волошко, натура,
Що не злама її людська культура,
Бо ж не скорив тебе той садівник,
Що дивогляди виводити звик,
Що простуватих дивує сусідів
Барвами різних чудесних гібридів!*

Список інформантів

БВВ – Бондар Василь Васильович. Записала Л. Боса у лютому 2020 р. у м. Кропивницький (дистанційне інтерв'ю).

ТВВ – Тобілевич Валентина Василівна. Записала Л. Боса у лютому 2020 р. у м. Кропивницький (дистанційне інтерв'ю).

ЗАІ – Зборовський Анатолій Іванович. Записала Л. Боса у лютому 2020 р. у м. Ірпінь Київської області.

ПОГ – Плаксина Олена Геннадіївна. Записала Л. Боса у лютому 2020 р. у м. Ірпінь Київської області.

Джерела та література

1. Вольвач Ф. Спомини про друга та його час. *Кримська світлиця*. 2012. № 23, 24.
2. Клейн И. Беломорканал. Литература и пропаганда в сталинское время. *НЛО*. 2005. № 1 (71). С. 240.
3. Куценко Л. Стежками хутора «Надія». Кіровоград, 2007. 47 с. : фото. кол.
4. На кордоні з мегаполісом: київське передмістя в антропологічній оптиці (кейс м. Ірпінь) : колект. монографія / наук. ред., упоряд. О. Овсяк. Київ, 2019. 159 с.
5. Руда Т. Грані великого таланту: Максим Рильський – поет, перекладач, учений. Київ, 2017. 144 с.
6. Рильський Б. Мандрівка в молодість батька. Київ, 2004. 144 с. : фот.
7. Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. Київ, 1983–1990. Т. 20. 896 с.
8. Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. Київ, 1983–1990. Т. 19. 704 с.
9. Смоленчук М. Незабутній Максим Тадейович. *Наукові записки*. Кіровоград, 2002. Вип. 47. (Сер. «Філологічні науки» літературознавство). С. 5–11.
10. Смоленчук М. Хутір Надія: Держ. заповідник, садиба-музей І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича). Дніпропетровськ, 1967. 20 с.
11. Юдкін І. Неокласицизм М. Рильського: рефлексія історії. *Формування визначників української культури*. Київ, 2008. С. 87–106.
12. Ющенко О. З любов'ю до людей. Зі спогадів про Максима Рильського. *НТЕ*. 2004. № 3.С. 58–61.

References

1. VOLVACH, Fedir. Memories of a Friend and His Time. In: Viktor KACHULA, ed.inchief, *The Crimean Chamber*, 2012, nos. 23, 24 [in Ukrainian].
2. KLEIN, Joachim. Belomorkanal. Literature and Propaganda in Stalin's Time. In: Irina PROKHOROVA, ed.-in-chief, *NLO*, 2005, no. 1 (71), p. 240 [in Russian].
3. KUTSENKO, Leonid. *Along the Paths of the "Nadiya" Country Seat: An Essay*. Kirovohrad, 2007, 47 pp.: photos, coll. [in Ukrainian].
4. OVSIYUK, Oksana, ed.-in-chief. *Bordering on the Megalopolis: Kyiv Suburbs in the Anthropological Dimension (A Case of Irpin Town): A Joint Monograph*. Kyiv, 2019, 159 pp. [in Ukrainian].
5. RUDA, Tetiana. *Facets of an Outstanding Talent: Maksym Rylskiy – A Poet, A Translator, A Scholar: A Monograph*. Kyiv, 2017, 144 pp. [in Ukrainian].
6. RYLSKYI, Bohdan. *A Journey into My Father's Youth*. Kyiv, 2004, 144 pp., photos [in Ukrainian].
7. RYLSKYI, Maksym. *Collected Works: in Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1990, vol. 20: *Letters: 1957–1964*, 896 pp. [in Ukrainian].
8. RYLSKYI, Maksym. *Collected Works: in Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1988, vol. 19: *Autobiographical Materials. Itinerary Notes. Letters (1907–1956)*, 704 pp. [in Ukrainian].
9. SMOLENCHUK, Mykola. The Unforgettable Maksym Tadeyovych. In: *Research Notes of the Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University*. Kirovohrad: V. Vynnychenko KSPU, 2002, iss. 47 (Philology Series (Literary Studies), pp. 5–11 [in Ukrainian].
10. SMOLENCHUK, Mykola. *Khutir Nadiya: A State Reserve and a Country House-Museum of Ivan Karpenko-Karyi (Tobilyevych): An Essay*. Dnipropetrovsk: Promin, 1967, 20 pp. [in Ukrainian].
11. YUDKIN, Ihor. Neoclassicism of Maksym Rylskiy: Reflection of History. In: *Formation of Determinants of the Ukrainian Culture*. Kyiv, 2008, pp. 87–106 [in Ukrainian].
12. YUSHCHENKO, Oleksa. With Love for People. From the Memories on Maksym Rylskiy. In: Hanna SKRYPNYK, ed.-in-chief, *Folk Art and Ethnography*. 2004, 3, 58–61 [in Ukrainian].